«ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ОРФОЭПИК СҮЗЛЕГЕ» ТУРЫНДА
(Сәфәров Р.Т., Тимерханов А.Ә., Галимова О.Н. Татар теленең орфоэпик сүзлеге. Казан: ТӘһСИ, 2019. 156 б.)

Орфоэпик сүзлекләрдә сүзләрнең әдәби телдә дөрес әйтелеш кагыйдәләре урын ала. Аларның төп максаты – әйтелеше яки басым куелышы ягыннан кыенлык тудырган сүз турында мәгълүмат бирү. Бу төр сүзлекләр башкалардан сүзне тасвирлау рәвеше белән аерыла, аларда сүзләр фәкать орфоэпик аспектта гына ачыклана.

Рус телендә, шулай ук башка телләрдә дә орфоэпик сүзлекләр эшләүнең күпьеллык традицияләре булса да, татар теленең орфоэпик сүзлекләре XX гасыр ахырында гына төзелә башлый. Х.Х. Сәлимовның «Татар теленең орфоэпик сүзлеге» (1995) бу өлкәдә беренче тәҗрибә булып санала. 2004 елда әлеге автор тарафыннан төзелгән «Татар теленең орфографик-орфоэпик сүзлеге» дә басылып чыга. Сүзлек бер үк вакытта орфографик сүзлек булып та, орфоэпик сүзлек буларак та файдаланыла ала. Бу хезмәтләрдә татар телендәге сүзләрнең дөрес әйтелеш нормалары (авазларның әйтелеше һәм басым төшү), шулай ук төрләнеш вакытында әйтелешнең үзгәргән вариантлары күрсәтелгән. 2004 елдагы басмада, алдагы хезмәттән аермалы буларак, тулыландырылган лөгатьлек яңа алфавит тәртибендә бирелгән һәм сүзләрнең язылышы кириллицада да, латиницада да тәкъдим ителгән.

Татар теленең моңа кадәр нәшер ителгән орфоэпик типтагы лексикографик чыганаклары шушы ике сүзлек белән чикләнгән иде. Ниһаять, 2019 елда татар лексикографиясендә яңа хезмәт – «Татар теленең орфоэпик сүзлеге» дөнья күрде. Аны Р.Т. Сәфәров, А.Ә. Тимерханов, О.Н. Галимовадан торган авторлар коллективы төзеде. Фәнни редакторы – Р.Т. Сәфәров. Х.Х. Сәлимов белешмәлекләрендәге бүгенге татар теленә хас орфоэпик нормаларны чагылдыру ноктасыннан уңышлы дип табылган сыйфатлар әлеге сүзлектә мөмкин кадәр исәпкә алынган. Кулланма яңа принциплар нигезендә үстерелүе белән кыйммәтле. Ул, хәзерге татар телендәге 4 600 дән артык актив кулланышта йөргән сүзләрдән тыш, әйтелеше язылышына тәңгәл килмәгән, басым куюда авырлык тудырган, грамматик формалары ясалганда басым гомуми кагыйдәгә буйсынып соңгы иҗеккә күчмәгән һ. б. лексик берәмлекләрне эченә алган.

Төзүчеләр нинди сүзнең лөгатьлеккә керәсен нәкъ менә шушы критерийлардан чыгып сайлаганнар. Шулай ук басымның күчүен я күчмәвен күзәтү, төрләнгән вакытта әйтелештә үзенчәлекле үзгәрешләр барлыкка килү һ. б. мәсьәләләрне күз уңында тотып, сүзләрнең грамматик формалары тутырып язылган рәвешен тәкъдим иткәннәр.

Татар теленең башка сүзлекләре кебек үк, бу орфоэпик сүзлек тә гамәлдәге орфографик кагыйдәләр нигезендә төзелгән, лөгатьлектәге сүзләр гамәлдәге алфавит тәртибендә бирелгән:

куә́т [қуўә́т],
куәте́, куәткә́, куәттә́н
куәтле́ [қуўәтлӗ́],
куәтлерә́к
кубы́з,
кубызы́, кубызга́, кубызда́н
кувши́н [куфшы̆́йн],
кувшины́, кувшинга́ [шы̆йңға́]
шулай ук [шы̆йнға́],
кувшинна́н, кувшинна́р
... һ. б.

Сүзлекнең отышлы ягы – транскрипция проблемасының заманча хәл ителүе. Татар теленең Х.Х. Сәлимов төзегән белешмәлекләрендә эзлекле рәвештә һәр сүзнең транскрипциясе тәкъдим ителгән. Басылып чыккан сүзлектә авторлар бу мәсьәләгә яңача якын килгәннәр: лөгатьлектәге сүзләрнең фәкать әйтелеш һәм язылышта аерма булган иҗек яки хәрефләр тезмәсе генә фонетик транскрипциядә бирелгән:

авыру́ [а^{о}ўы̆ру́^{ў}],
авыруы́ [руўы̆́], авыруга́,
авыруда́н
авырырга́ [а^{о}ўы̆],
авы́р, авыры́й, авырача́к
ага́,
агасы́, агага́, агада́н
ага́й,
агае́ [а^{о}ғайы̆́], агайга́,
агайда́н
ага́й-эне [а^{о}ға́йнĕ],
ага́й-энесе, ага́йэнегә,
ага́йэнедән
агарга́,
ак, ага́, агача́к
... һ. б.

Рус һәм башка кайбер телләрнең сүзлекләрендә шушы принцип саклана, чөнки грамматик формаларның да, баш сүзләрнең дә әйтелешен күрсәтеп бирү белешмәлекне чуарлый, кулланучының аңардан файдалануын, мәгълүматны кабул итүен катлауландыра гына.

Сүзлектә фонетик транскрипциянең нигезен моңарчы чыккан орфоэпик сүзлекләрдәге билгеләр тәшкил итә, шулай ук «Советская тюркология» журналы редакциясе тарафыннан кабул ителгән латиницага таянган халыкара фонетик транскрипциядәге кайбер билгеләр дә өлге буларак алынган. Яңа берничә билге исә авторларның фикер алышуы нәтиҗәсендә кабул ителгән. Авторлар билгеләвенчә, кайбер хезмәтләрдә [w] билгесе белән бирелгән өрелмәле ирен-ирен авазы

тау [та́ᵒw] һәм *дәү* [дә́w] кебек сүзләрдә катылык-йомшаклык нигезендә дифференциацияләнә, әмма транскрипциядә бу күренеш чагылмый. Шул сәбәпле сүзлектә яңа [ў] һәм [ү̆] билгеләре кулланылган:

ба́у [ба́ᵒў],
бавы́ [баᵒўы́], бауга́,
бауда́н
...
дә́ү [дә́ү̆],
дәүрә́к [дәү̆ᵉрә́к]
...
са́у [са́ᵒў],
саура́к [саᵒўᵸра́қ]
... *һ. б.*

Билгеле булганча, басым сүзне оештыруда мөһим роль уйный. Күп очракта язылышлары бер үк төрле булган сүзләрнең мәгънәләрен басымны дөрес кую белән генә аерып була. Татар телендә басым һәрвакыт сүзнең соңгы иҗегенә төшә дигән караш дөреслеккә туры килеп бетми, чөнки басым төшү күп кенә шартларга бәйле. Бер иҗекле сүзләрдән тыш, басымның һәр очракта күрсәтелүе бу хезмәтнең, һичшиксез, әһәмиятен арттыра:

ак,
агы́ , акка́, акта́н
...
баягы́ча
...
бәйлә́м,
бәйләмé, бәйләмгә́,
бәйләмнә́н, бәйләмнә́р
...
бө́тен [бө́төн] (һәммә)
бөте́н [бөтө́н] (тулы, камил),
бөтенрә́к [төнĕрә́к]
бөте́н [бөтө́н],
бөтенé, бөтенгә́ [төңгә́]
шулай ук [төнгә́], бөтеннә́н,
бөтеннә́р
... *һ. б.*

Рус, рус теле аша кергән Европа телләре алынмаларының татар телендә үзләшкәннәре дә, үзләшмәгәннәре дә бар. Шул алынмаларның әйтелеше, аларда басымның урыны, күчү-күчмәве еш кына сорау тудыра. Сүзлектә татар теленең үз сүзләре белән беррәттән, рус, рус теле аша кергән чит тел алынмаларына да урын бирелгән. Лөгатьлектә шулай ук гарәп-фарсы алынмалары да чагылдырылган:

генерáл [г^{ь}ин^{ь}ирáл],
генералы́, генералгá, генералдáн
генерáль [г^{ь}ин^{ь}ирáл^{ь}]
гер [гӗр],
герé, гергә́, гердә́н
...
герóй [г^{ь}ирóй],
героé [г^{ь}иройы́], геройга,
геройдáн
...
гыйбадә́т [ғиба],
гыйбадәтé, гыйбадәткә́,
гыйбадәттә́н
гыйбарә́т [ғиба]
...
гыйлéм [ғилё́м],
гыйлемé, гыйлемгә́, гыйлемнә́н,
гыйлемнә́р
... һ. б.

Бүгенге көнгә кадәр татар язма телендә фигыльнең бу формаларын куллану практикасында һәм язылышта бик күп ялгышларны очратабыз. Барлык сүзлекләрдә диярлек *у* һәм *ү* гә тәмамланган исем белән фигыль (бу очракта исем фигыль) аерып бирелми. Әмма язылыштагы ялгышлыклардан качу өчен, инфинитив формаларны аерым бирү, ягъни *у* һәм *ү* гә тәмамланган исемнәрне фигыльләрдән аерып алып күрсәтү зарурлыгы шиксез. Әлеге сүзлектә, баш сүз булганда, фигыльләр бирелгән. Фигыльләр парадигмасыннан боерык форма, хикәя фигыльнең хәзерге һәм киләчәк заман формаларының III зат берлек саны күрсәтелгән:

гадәтләнергә́ [ғә],
гадәтлә́н, гадәтләнә́, гадәтләнәчә́к
... һ. б.

Исем фигыльләрдә, шулай ук [и] авазына тәмамланган сүзләрдә [^{ў}], [$^{\text{Ү̆}}$] һәм [^{й}] аваз төсмерләре күрсәтелгән. Шул ук вакытта, урта иҗек, уртадан өзелмичә, тулысынча бирелгән. Сүз формаларында фонетик үзгәрешләр күзәтелсә, шул үзгәреш иҗеге/иҗекләре квадрат җәяләр эчендә чагылдырылган:

гадәтләнү́ [ғәдәтләнү́$^{\text{Ү̆}}$],
гадәтләнүé [нүү̆$^{\text{ё́}}$], гадәтләнүгә́,
гадәтләнүдә́н
...
кенәри́ [и^{й}],
кенәриé [рийё], кенәригә́, кенәридә́н
... һ. б.

Сүзлектәге сүзләрнең әйтелештәге вариантлары да бирелү – аның тагын бер мөһим ягы. Беренчедән, Х.Х. Сәлимов белешмәлекләрендә бу момент күз уңыннан төшеп калган. Икенчедән, әйтелештә, язылыштан аермалы буларак, берникадәр аерма булу да норма чиген бозу булып саналмый. Авторлар, язылыш белән укылыш арасында аерма булса, сүзнең укылырга тиешле иҗеген (яки сүз тулысы белән) квадрат җәяләр эчендә күрсәткәннәр:

бизә́ү [зә́ў],
бизәве́ [зәў̆е́], бизәүгә́, бизәүдә́н
...
гыйльми́ [ғилми́й]
гыйнва́р [ғинўа́р],
гыйнвары́, гыйнварга́, гыйнварда́н
гыйшы́к [ғишы́қ],
гыйшкы́, гыйшыкка́, гыйшыкта́н
... һ. б.

Белешмәлеккә кушымчалар кушканда әйтелеше проблемалы булган күп кенә еш очрый торган сүзләр кертелмәгән:

– химая (-сы? -се?) -се
– дая (-сы? -се?) -се
– хәя (-сы? -се?) -сы
– хәят (-ы? -е?) -ы һ б.

Шулай ук күләме дә, рус теле орфографик сүзлекләре (80 000 сүзне эченә алган) белән чагыштырганда – кимрәк. Киләчәктә әлеге авыр очракларны да теркәп, сүзлекнең күләме зурайса, аның кыйммәте, безнеңчә, тагын да артачак.

«Татар теленең орфоэпик сүзлеге», һичшиксез, уңай бәяләнергә хаклы. Ул сөйләмә тел белән бәйле белгечләр – филологлар, татар теле укытучылары, лекторлар, радио һәм телевидение дикторлары, актёрлар һ. б. өчен бик кирәкле кулланма булачак. Татар әдәби теленең нормаларын үзләштерергә теләгән башка укучыларга да ул ышанычлы норматив белешмәлек хезмәтен үтәячәк. Бер үк вакытта бу сүзлек орфографик сүзлек буларак та кулланыла ала.

Сабитова Илһамия Исламетдин кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре